

<https://doi.org/10.30563/turklad.1279478>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.12.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Normo'minov, S. (2023). O'zbek Tilida Tasviriy So'zlarning So'z Turkumlari Shakllanishidagi O'rni. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 411-415.

**O'ZBEK TILIDA TASVIRIY SO'ZLARNING SO'Z TURKUMLARI
SHAKLLANISHIDAGI O'RNI**

*The place of imitative words in the formation of the paradigm of parts of speech
SHERZOD NORMO'MİNOV¹*

Öz

Maqolada turkiy tillardagi tasviriy so'zlarning ko'psonliligi va ko'p funkcionalligi bilan bu so'z turkumining ot va fe'l qatoridagi lingvistik salohiyatga ega ekanligi tufayli ular alohida tipdagi mustaqil so'z turkumi sifatida bu turkumlarga yaqin turishi, tasviriy so'zlar til taraqqiyotining ibtidosida, ism va fe'l turkumlari paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllanganligi haqida fikrlar bildiriladi. Shuningdek, til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida tasviriy so'zlar ko'paya borgani hamda hozir o'zbekcha va turkcha kabi turkiy tillarda borliqdagi deyarli barcha narsa-hodisa va obrazga hamda tildagi qariyb barcha ot va fe'llarga taqlidan tasviriy so'z yasash imkoniyati vujudga kelganligi dalillanishiga harakat qilinadi.

Anahtar Kelimeler: So'z, Leksema, So'z Turkumlari, Tasviriy So'zlar

Abstract

In the article, due to the multiplicity and multi-functionality of descriptive words in Turkic languages, this word group has linguistic potential as a noun and verb, and they are close to these groups as a special type of independent word group. Reasonable opinions were given that it was formed at the beginning of the development of the language at the same time as the noun and verb groups appeared. Also, in the later stages of language development, the number of descriptive words increased, and now, in Turkic languages such as Uzbek and Turkish, it is possible to create descriptive words by imitating almost all the objects and images. Almost all nouns and verbs in the languages were tried to be proved.

Keywords: Word, Lexeme, Word Groups, Descriptive Words.

¹ PhD., O'zbekiston -Finlandiya pedagogika instituti.

El-mek: nsherzod088@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6669-2538>

1. Kirish

Tilshunoslik fan bo'lib shakllangan eng qadimgi davrlardan boshlab Sharqda ham, G'arbda ham so'z turkumlari va ularning o'rtasidagi munosabatlar tilshunoslarning diqqat markazida bo'lib kelgani ma'lum. Bu hol so'z/leksemaning til tizimidagi markaziy birlik hamda uning obyektiv borliqdagi narsalarni anglashga xizmat qiluvchi tushunchani ifodalovchi til materiali ekanligi bilan bog'liq ekanini olimlar qayd etadilar. Turkiy tillarda tasviriy so'zlarning ko'psonliligi va ko'p funktsionalligi bilan bu so'z turkumining ot va fe'l qatoridagi lingvistik salohiyatga ega ekanligi tufayli ular alohida tipdagi mustaqil so'z turkumi sifatida bu turkumlarga yaqin turishi tilshunoslarga ma'lum. Binobarin, dastlabki tasviriy so'zlar til taraqqiyotining ibtidosida, ism va fe'l turkumlari paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan ko'rinadi. Til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida esa ular ko'paya borgan hamda hozir o'zbekcha va turkcha kabi turkiy tillarda borliqdagi deyarli barcha narsa-hodisa va obrazga hamda tildagi qariyb barcha ot va fe'llarga taqlidan tasviriy so'z yasash imkoniyati vujudga kelgan. Bu esa tasviriy so'zlar tarixiy kategoriyasi sifatida til taraqqiyotining ma'lum davrida maydonga kela boshlagan, tilning umumiy taraqqiyoti bilan birga boyib borgan deb xulosa qilish mumkin. (Qo'ng'urov, 1980:36).

Dastlabki tasviriy so'zlar til taraqqiyotining ibtidosida, ism va fe'l turkumlari paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan, shekilli, chunki ibtidoiy odamning sodda tafakkuri tashqi dunyodagi tovush va obrazlarni tilda taqlid uchun kerakli tovushlar kompleksi shakllanganidan so'ng tasviriy so'zlar tarzida (taqlid, o'xshatish asosida) ijod qila boshlagan ko'rinadi. J.Eltazarov bu xususiyatni antik tilshunoslar, jumladan, Platon ham qayd qilib o'tganini bildiradi: "... ism narsaga qandaydir taqlid demakdir" (Eltazarov, 2004:132). Yana shunisi muhimki, inson tasviriy so'zni faqat taqlid uchun talaffuz qilmagan va qilmaydi, balki fonemalar yordamida shakllantirilgan so'z (tasviriy so'z) taqlid asosida ma'lum bir ovoz va holatni atab ko'rsatishga xizmat qiluvchi fonetik qobiq sifatida vujudga keladi. Shu tufayli tasviriy so'zlar hamda ism va fe'l orasida eng qadimgi davrda boshlangan relyasion aloqa tasviriy so'zlarning otga xoslangan va fe'lga xoslangan (ya'ni, ovozga taqlid so'zlarda - otga, harakat va holatga taqlid so'zlarda - fe'lga) ikki guruhini vujudga keltirgan ko'rinadiki, bu ularning otning va fe'lning (ot va yasovchi va kategorial (so'zshakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi) qo'shimchalarini olishi va nutqda ana shu ikki so'z turkumi kabi qo'llanishiga zamin yasagan, shekilli.

Hozirgi paytda, masalaga sinxronik yondashilganida, tasviriy so'zlar "o'zbek tilida bir guruhni tashkil etadi va mustaqil so'z sirasidan o'rin olgan. Buning bir nechta ilmiy asosi bor. Birinchidan, turkiy tillarda taqlid miqdoran ko'p va ma'no jihatdan rang-barang. Ikkinchidan, ulardagi tovushlar tizmasi ma'lum ob'ektiv voqelikdan xabar berib turadi. Uchinchidan, taqlid gap tarkibida ma'lum bir sintaktik pozitsiya egallaydi".

2. O'zbek tilidagi tasviriy so'zlar

O'zbek tilidagi tasviriy so'zlarning asosiy xususiyatlarini quyidagicha ta'riflab berish mumkin: tasviriy so'zlarning semantikasi juda rang-barang, shu bilan birga ularni tekshirish juda qiyin hamdir. Tasviriy so'zlar grammatik strukturasi tomonidan ham boshqa so'z turkumlaridan farq qiladi. Tasviriy so'zlar hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida asosan takroriy hamda juft formada qo'llanadi. Sodda tasviriy so'zlar bir lahzalik, keskinlikni bildirib, asosan yordamchi fe'llar bilan birikib keladi. Takroriy tasviriy so'zlar harakat yoki tovushning tabiatini, turli hususiyatini bildirishda sodda tasviriy so'zlardan farqlanadi: juft tasviriy so'zlar tovush yoki harakatning turli hil 68 o'zgarishlarga yuz tutgan holda takrorlanganligini davomiyligini ko'rsatadi. Sodda so'zlarga *-ir*, *-ang* struktura elementlarining qo'shilishi bilan ularning kengaygan shakli hosil bo'ladi. Boshqa so'z turkumlaridan qo'shimchalar orqali tasviriy so'zlar yasalmaydi. Ular uchun asosan ichki yasaliş xarakterlidir. Tasviriy so'zlardan har xil grammatik usullar bilan boshqa so'z turkumlarining (ayniqsa, ot va fe'llar) yasaliş juda ko'p uchraydi. Tasviriy so'zlardan otlar affiksasiya, kompozitsiya va sintaktik-morfologik

yo'llar bilan yasaladi. Affiksasiya bular ichida asosiy o'rinni egallaydi. Ot yasash negizi bo'lib taqlid leksemasi keladi:

- 1) -ak : varrak, guldurak, bizbizak, dardarak kabi.
- 2) -a: jizza, do'mbira, dag'dag'a, vasvasa kabi. (O'zbek tili grammatikasi, 1976:256).

Tasviriy so'zlarda substantivasiya hodisasi ham juda taraqqiy qilgan. Tasviriy so'zlardan fe'llar sintaktik (affiksasiya) va analitik yo'llar bilan yasaladi. Tasviriy so'zlardan fe'l yasashda *-la*, *-ra*, *-illa* affikslari faol ishtirok etadi (Abdusalomov, 2011: 93). [taqlid+illa/ira=asos bildirgan tovush yoki obrazni harakat tarzida ifodalash] qolipi faqat taqlid so'zlardan fe'l yasaydi: (*chirqillamoq*), (*chirsillamoq*), (*likillamoq*), (*guvillamoq*), (*shuvillamoq*), (*mo'ltillamoq*), (*bezillamoq*), (*yarqiramoq*), (*sirqiramoq*), (*mo'ltiramoq*), (*yaltiramoq*). [-illa] va [-ira] qo'shimchalari orasida ma'noviy farq kuzatilmaydi, balki ular qaysi so'zga qo'shilishi bilan farqlanadi, xolos (Sayfullayeva, 2009:181).

Tasviriy so'zlarning nutqda qo'llanilishi va yasalishida ikki shakl ochiq ko'zga tashlanadi: ular yakka, takroriy va juft shakllarda qo'llanadi. Shunga ko'ra tasviriy so'zlar tuzilish jihatidan yakka, takroriy va juft bo'ladi. Yakka taqlidiy so'zlar birgina so'zdan iborat buladi: *piq*, *paq*, *piqir*, *g'iyt*, *taq*, *tars*, *chars*, *gumbur* kabi.

Shuningdek, tasviriy so'zlar:

- a) o'zlarining leksik ma'nolariga ega;
- b) kishida umumiy taassurot hosil qilish darajasiga ko'tarila oladi. Bir tilda gapiruvchi hamma jamoa asosan ularni bir xilda tushunadi;
- v) o'zlariga xos qurilishga, formaga ega;
- g) sodda holda asosan yordamchi fe'llar bilan birga keladi;
- d) gapda ma'lum bo'lak vazifasini bajarib, boshqa gap bo'laklari bilan munosabatga kirisha oladi. Mana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan so'zlarni tasviriy so'z deb hisoblanadi (Qo'ng'urov, 1992: 56).

Ko'rinib turibdiki, turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tilining so'z turkumlari paradigmasi ichida tasviriy so'zlarning alohida o'rni bor. Chunki, turkiy tillardagi tasviriy so'zlar o'zlarining miqdori, leksik, grammatik xususiyatlari va semantikasi jihatidan boshqa tillardagi shunday so'zlar turkumidan keng, boy va rang-barangdir. Shu sababli bu so'z turkumining maqomi xususidagi mavjud qarashlarning eskirgani va yangilanishga muhtoj ekanligini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Jumladan, mashhur turkolog N.A.Baskakov ham o'z vaqtida turkiy tillardagi tasviriy so'zlarning ot va fe'l yasalishida katta rol o'ynashini (yasalishga asos bo'lishini) ta'kidlagani holda, agar an'anaviy so'z turkumlari tasnifi sxemalaridan chekingan holda muammoga yondashilsa, turkiy tillarda hatto ism turkumi ichida tasviriy ot va fe'l turkumida tasviriy fe'llar kabi to'plar mavjud deb hisoblash mumkin ekanligini yozadi (Baskakov, 1968: 235). Haqiqatan ham tilimizda sof tasviriy so'zlardan (*qars-qurs*, *tars-turs*, *yalt-yult*, *shivir-shivir*...) tashqari katta miqdordagi ismga o'tgan (*qars ikki qo'ldan*..., *duv-duv gap*, *gurs-gurs qadam*...) va yasama fe'l o'zagi sifatidagi (*qarsilladi*, *tarsilladi*, *yaltilladi*, *shivirladi*...) tasviriy so'zlar mavjudki, bu hol mazkur so'z turkumini Hind-Yevropa tillariga qiyosan ta'riflash hamda uning tildagi maqomini belgilashda an'anaviy yondashuvlardan voz kechish lozimligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tasviriy so'zlarning mustaqil so'zlar va boshqa turkumlarga xos so'zlardan tubdan farq qiluvchi ham substansional, ham geneologik asosi bor: boshqa so'zlar zot va tazohirni (nominasiya, atribusiya, predikasiya...), ular o'rtasidagi munosabatni ifodalab, diaxroniyada va sinxroniyada o'zaro geterogenetik (birining ikkinchisidan kelib chiqishi) aloqada bo'lsalar, tasviriy so'z zot (substansiya)ning tazohirini emas, lisoniy (akustik) obrazini uning nomi sifatida yaratishi ma'lum (Eltazarov, 2004:132). Shuningdek, ularda shakllanish,

tilda amalda bo'lib turish uchun qandaydir motivasion asoslar mavjud (ya'ni tashqi olamdagi narsa, voqyea, hodisalar, ularning ovozi, harakati yasali-shakllanish uchun model, qolip kabidir). Tasviriy so'zlar hamda ism va fe'l o'rtasidagi yaqinlik va farqlarni ham ayni ana shu nuqta belgilab beradi. Tashqi dunyodagi motivasion asosini yo'qotayozgan tasviriy so'zlar yoki nutqiy vaziyat tufayli maqomi yuksalgan (faollashtirilgan) tasviriy so'zlar ot va fe'lga yaqinlashadi yoki aksincha. Ayni shu xususiyat tasviriy so'zlarda ma'lum grammatik belgilar tizimi mavjud emasligini ham izohlab ko'rsatadi (ot va fe'l yasali-shi uchun asos bo'lishdan tashqari).

Turkiy tillarning tasviriy so'zlar shakllantirish tizimi shu qadar intensiv yasash qobiliyatiga egaki, bu hol aslida har qanday tovush, harakat va holatga tasviriy so'zni vujudga keltirish imkonini beradi. Bunday intensivlik qat'iy qoidalarni taqozo etuvchi grammatik belgilarning shakllanishiga to'siq bo'lishi tabiiy. Demak, tasviriy so'zlar mustaqil so'zlarning geterogenetik hosilasi emas, balki ular bilan qariyb teng qiymatga sohib so'z turkumidir, ularning obyektiv reallik bilan aloqasi boshqa so'z turkumlari kabi bilvosita emas, bevositadir.

Bundan tashqari, prof. R.Q.Qo'ng'urovning 1980-yillarda amalga oshirgan tadqiqotlaridagi hisob-kitoblarga ko'ra «Hozirgi o'zbek adabiy tilining imlo lug'atida o'rtacha 13718 so'zning 600 tasi tasviriy so'z bo'lib, umumiy sonning 4,3 foizini tashkil qiladi. Yoki o'zbekcha-ruscha lug'atdagi 40000 so'zning 1500 dan oshiqrog'ini tasviriy so'zlar tashkil qiladi (Qo'ng'urov, 1980: 36). Shuningdek, tadqiqotchi S.S.Mamadiyeva tomonidan amalga oshirilgan hisob-kitoblarga ko'ra «O'zbek tilining izohli lug'ati» va «O'zbek tilining etimologik lug'ati» kabi qimmatli manbalardagi tasviriy so'zlar miqdori quyidagicha:

1. O'TILning ma'lum bir qismini taqlidiy so'zlar tashkil qiladi. Lug'atda yakka, juft va takroriy shakldagi sof taqlidiy va tasviriy so'zlar 500 ga yaqin bo'lib bu umumiy sonning 0,8 foiziga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, O'TIL da belgisi ko'rsatilmagan taqlidiy yoki tasviriy so'zlar ham uchraydi.

2. O'TILda tilimizdagi 3 ta sof taqlidiy so'zning etimologik izohi keltirilgan. Bular *dikang-dikang*, *lapang-lapang*, *likang-likang* so'zlaridir. Lekin lug'atda 26 ta ot, 27 ta sifat, 76 ta fe'l va 3 ta ravish turkumiga oid so'zlarning taqlidiy o'zaklardan yasalganligi etimologik jihatdan asoslab berilgan (Mamadiyeva, 2011:67).

3. Xulosa

Xullas, o'zbek tilidagi va boshqa turkiy tillardagi tasviriy so'zlar o'zlarining kelib chiqishi va tildagi maqomi yuqorida ta'riflab o'tilgan xususiyatlar bilan ajralib turadi. Ular funksional-semantik va funksional-sintaktik jihatdan otlar va fe'llarga yaqin turadi. Shuningdek, ot, fe'l, sifat, ravishlik vazifasini bajaruvchi tasviriy so'zning shakllanishi hamda qo'llanishidagi bunday intensivlik tilda maqomi ot va fe'l darajasidagi so'z turkumlarining amalda bo'lishini ta'minlagan.

Kaynaklar

Abdusalomov, A. A. (2011). *Taqlidiy So'zlar Lingvopoetikasi*. Magistrlik Dissertatsiyasi. Toshkent: ToshDPI.

Baskakov N. A. (1968). Dvoystvennaya Priroda Slova i Problema Chastey Rechi. *Voprosy Teorii Chastey Rechi (Na Materiale Yazыkov Razlichnyx Tipov)*. L. Nauka, s. 235.

Eltazarov, J. D. (2004). *So'z Turkumlari Paradigmasida O'zaro Aloqa va Ko'chish Hollari*. Samarqand, 132.

Mamadiyeva S. S. (2011). *Hozirgi O'zbek Tilida Taqlidiy So'zlarning Leksikografik Talqini (O'zbek Tilining Izohli Lug'atlari Misolida)*. Magistrlik Dissertatsiyasi. Samarqand, SamDU.

O'zbek Tili Grammatikasi (1975). *I Qism. Morfologiya*. Toshkent. 602.

Qo'ng'urov, R. (1992). *Nutq Madaniyati va Uslubiyat Asoslari*. Toshkent: *O'qituvchi*, 55-56.

Qo'ng'urov, R. (1980). *Hozirgi O'zbek Tilida O'zgarmaydigan So'zlar, II qism*. Samarqand: SamDU Nashri. 56.

Rol Chelovecheskogo Faktora v Yazike (1988). *Yazik i Kartina Mira*. M. Nauka, s. 432

Sayfullaeva, R. R.; Mengliev, B. R.; Boqieva, G. H.; Qurbonova, M. M.; Yunusova, Z. Q.; Abuzalova, M. Q. (2006). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. O'quv Qo'llanma. Toshkent, 391.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.